

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота магістра
з теми: **«СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.»**

Виконав: студент 2 курсу
групи Ist1-M20z
Стеценко Тарас Русланович

Науковий керівник:
к.і.н., доцент
кафедри історії України
Стецюк В.Б.

Кам'янець-Подільський – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	6
1.2. Характеристика джерел.....	19
1.3. Методи дослідження.....	22
РОЗДІЛ 2. УМОВИ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ	32
2.1. Природно-географічне положення Поділля і територіально-адміністративний устрій краю.....	32
2.2. Нормативно-правове регулювання промислового виробництва.....	42
РОЗДІЛ 3. СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН В РЕГІОНІ.....	56
3.1. Форми селянського землеволодіння та еволюція сільськогосподарських занять.....	56
3.2. Поширення фабрично-заводського і ремісничо-кустарного виробництва.....	68
ВИСНОВКИ.....	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	96

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження промислового розвитку регіонів України у різні історичні проміжки часу залишається актуальним напрямом у сучасній вітчизняній історичній науці, позаяк без цього неможливо відтворити цілісну картину еволюції господарства держави. Для цього необхідно прослідкувати трансформаційні процеси у соціально-економічній сфері краю в умовах державної приналежності Правобережної України до Російської імперії упродовж так званого „довгого” XIX століття, тобто від часу приєднання краю до царської Росії наприкінці XVIII ст. до початку Першої світової війни. Дослідження економічних практик Подільської губернії, які поєднували у собі елементи західноєвропейських господарсько-правових норм та законодавства і економічних структур, характерних для Російської імперії, дає можливість простежити еволюцію прикордоння, його здатність пристосуватися до нових умов та витворити синтетичну, максимально адаптовану до цих змінених умов модель економічного розвитку.

Розвиток промисловості на українських землях в XIX – на початку XX ст. мав виразну регіональну специфіку, зумовлену складним переплітанням аграрних і соціальних процесів, внаслідок чого тривалий час існували підприємства з широким використанням ручної праці. Недостатній рівень вивчення цієї проблеми актуалізує тему дослідження.

Звернення до теми має практичне значення з огляду на сьогоденні реалії в українській економіці, що будується на ринкових засадах. Виразно виникають асоціації при порівнянні минулих і нинішніх процесів у господарстві України. Саме тому корисним буде вивчення позитивного досвіду організації господарств підприємницького типу, характеру інвестицій та їх вплив на становлення конкурентного виробництва, особистої ініціативи промисловців, їхньої здатності реагувати на виклики часу і нові умови виробничої діяльності, впровадження в практику тогочасного підприємництва ідей соціального партнерства.

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні промислового

розвитку Подільської губернії, починаючи від цехового ремесла наприкінці XVIII ст. і до становлення фабрично-заводського виробництва на початку XX ст.

Поставлена мета обумовила необхідність вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати її джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;
- показати вплив природно-географічного положення губернії на галузеву структуру її господарства;
- дати соціально-економічну характеристику краю;
- проаналізувати нормативно-правові акти, на підставі яких держава регулювала розвиток промисловості;
- дослідити виробництво, базоване на ручній праці: цехове ремесло і кустарні промисли;
- прослідкувати становлення фабрично-заводської промисловості;
- розкрити динаміку промислового виробництва у пореформений період, його галузеву структуру;
- виокремити соціальні наслідки розвитку фабрично-заводської промисловості.

Об'єктом дослідження є економічний розвиток Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Предмет дослідження – промислове виробництво регіону у зазначених хронологічних межах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця XVIII – початку XX століття. Нижній хронологічний рубіж роботи розпочинається від часу створення Подільської губернії у складі Російської імперії після другого і третього поділів Речі Посполитої. Вибір верхньої межі обумовлений початком Першої світової війни, яка спричинила появу нових економічних реалій в регіоні.

Територіальні рамки роботи визначені адміністративними межами

Подільської губернії, до складу якої упродовж кінця XVIII – початку XIX ст. входило дванадцять повітів.

Структура і обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (154 позиції), додатків у вигляді таблиць. Повний обсяг роботи становить 110 сторінок, основного тексту – 95 сторінок.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження зроблено такі висновки.

Проаналізовано науковий доробок як вітчизняної, так і зарубіжної наукової літератури, що засвідчив зацікавленість учених економічним розвитком Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Перші відомості про цю сферу життя регіону з'являються вже в XIX ст. у краєзнавчих студіях, де описується природно-географічне середовище, розташування виробничих структур, чисельність та заняття населення. За радянської доби переважали узагальнюючі праці, у яких економічні питання вивчалися крізь призму урбаністичних процесів із застосуванням домінуючої у суспільстві ідеології історичного матеріалізму. Здобуття Україною незалежності започаткувало новий етап історичних досліджень, котрі є досить різноманітними. Учені вивчають визначальні тенденції та особливості соціально-економічного розвитку сільської округи, у якій існувало промислове виробництво, економіку міст та містечок регіону. Сучасні вітчизняні та зарубіжні історики зосередили увагу на характеристиці окремих галузей фабрично-заводської промисловості та цехового ремесла, етнічних процесах та їхньому впливі на економіку регіону, соціально-економічному становищі різних груп міських жителів. Водночас розширилася методологічна база, застосовуються сучасні наукові практики, поширені в урбаністиці.

Визначено та систематизовано основні групи джерел: діловодна документація, нормативно-правові акти, статистичні матеріали, матеріали періодики. Джерельна база дослідження розвитку промислового виробництва Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. є достатньо репрезентивною. Окрему групу складають опубліковані джерела: законодавчі акти Російської імперії, що стосуються проблем функціонування органів влади, економіки, соціального устрою; різноманітна статистична інформація. Аналізуючи наявні джерела, опубліковані документи і матеріали,

константуємо, що вони мають значний інформаційний потенціал, достатній для розв'язання поставлених завдань і сформульованої мети.

Завдання роботи вирішувалося шляхом поєднання загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження.

Зауважимо, що після поділів Речі Посполитої Поділля опинилася у нових історичних реаліях: поряд із іншими губерніями Правобережної України вона стала зоною переплетіння регіональних і європейських процесів. На промисловий розвиток Подільської губернії суттєво впливали природно-географічне положення, прикордонне розташування у складі Російської імперії, а також нові соціально-економічні та політичні умови.

Відзначено, що в губернії переважав аграрний сектор економіки, відтак стан промислового виробництва почасти залежав від урожайності зернових культур і розвитку тваринництва. Запаси корисних копалин сприяли формуванню видобувної промисловості. Транспортні комунікації забезпечували як річки, так і дороги із твердим покриттям, та залізниці, що з'явилися тут у 80-х рр. XIX ст. Мешканці Подільської губернії поділялися на стани відповідно до російського законодавства, з-поміж яких виділяють дворян і духовних осіб, котрі до 1860–1870-х рр. залишалися привілейованими станами, а також купців і міщан, однак найчисельнішими залишалися селяни різних категорій. Поліетнічним залишався національний склад жителів. Серед національних груп виокремлюють українську, польську, російську, єврейську, німецьку, чеську.

Після поділів Речі Посполитої на Поділлі збільшилася кількість представників російської меншини, переважно за рахунок солдатів регулярної армії, гарнізони якої розташовувалися у різних поселеннях, оскільки після закінчення терміну військової служби солдати часто осідали в них. Залишалася численною польська етнічна спільнота. З другої половини XIX ст. спостерігається інтенсивне переселення німецьких та чеських колоністів на територію губернії, чому сприяла законодавча політика Російської імперії, розроблена з урахуванням пільг переселенцям в

оподаткуванні, відбуванні військової служби, отриманні ними російського підданства.

Проаналізовано правові норми Російської імперії, на підставі яких центральні і місцеві органи влади впливали на промислову діяльність у регіоні. Цехове законодавство визначало становище майстра, обумовлювало права і обов'язки учня, умови утворення та діяльності цехів. Законодавство, яке регулювало підприємницьку діяльність, не сприяло розвитку фабрично-заводської промисловості, оскільки було спрямоване на збільшення доходів до державного бюджету.

З'ясовано, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. промислове виробництво на Поділлі, засноване на ручній праці, репрезентували ремесло та кустарні промисли. Упродовж XIX ст. ремісничим цехам вдавалося відігравати визначальну роль у промисловій сфері. До початку XX ст. вони залишалися основною формою організації виготовлення продукції масового вжитку, мали самодостатній характер і поширювали вплив на повсякденне життя ремісників. Крім суто економічних, ремісничі об'єднання другої половини XIX ст. виконували й інші функції – соціалізації та професійного навчання молоді. Для міського ремесла були характерні збереження й нагромадження знань, піклування про виховання нових фахівців. Саме воно було творцем і охоронцем інформації, нових технічних ідей і рішень, які, хоч і повільно, але все ж входили у виробничу культуру.

Охарактеризовано кустарні промисли, тісно пов'язані з ремеслами. Ними займалися чимало містян, а також багато сільських мешканців, позаяк це зайняття слугувало додатковим заробітком. Крім того, така діяльність ставала популярною у період, вільний від сільськогосподарських робіт. На Поділлі були поширені різноманітні промисли. Їхній характер визначався природними умовами й розвитком торгівлі. Значне місце серед промислів посідало млинарство, гончарство, виробництво будівельних матеріалів, ткацтво, деревообробні промисли. Серед місцевого населення поширювалися промисли, пов'язані з обробкою деревини: теслярство, стельмахівство,

бондарство, столярство. Привабливим і прибутковим був каменотесний промисел.

Складовою частиною економіки у ХІХ ст. була фабрично-заводська промисловість. На Поділлі ті підприємства фабрично- заводського типу, які були орієнтовані на переробку сировини сільськогосподарського походження, розташовувалися у селах, інші відкривалися в міських поселеннях. Швидкими темпами розвивалися винокурна, цукрова і борошномельна галузі промисловості, що зумовлювалося дешевою робочою силою та наближенням виробництва до джерел сировини. Більша частина виробленої продукції була орієнтована на збут в межах губернії. Загалом, не дивлячись на зростання питомої ваги промисловості у економіці краю, регіон і надалі залишався аграрним.

Відзначено, що реформи 60–70-х рр. ХІХ ст., що проводилися урядом Російської імперії, призвели до значних соціально-економічних змін і на Поділлі. Розвиток фабрично-заводської промисловості губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вирізнявся прискореною динамікою, появою нових галузей, формуванням транспортної інфраструктури. Сприятливо позначилась на стані фабрично-заводської промисловості поява акціонерних товариств, які частково вирішували проблему об'єднання індивідуальних капіталів і компенсували нестачу вільних коштів у підприємців. Перші акціонерні товариства були засновані у 80-і рр. ХІХ ст. в цукровій та деревообробній галузях, що розвивались здебільшого у сільській місцевості.

В умовах формування ринкової економіки міжстанові обмеження зникали і населення поступово розподілялося на нові соціальні верстви – підприємців і робітників. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, був носієм соціального прогресу. Кількісно зростав робітничий клас, який формувався переважно за рахунок українських селян і ремісників. Умови життя і праці робітників не можна назвати задовільними. Таке становище провокувало численні соціальні конфлікти, однак вони мали переважно локальний характер.

Визначальними чинниками у динаміці соціальної напруги були економічна кон'юнктура, існуючі традиції сільського та міського життя, а також відсутність альтернативних джерел заробітків для більшої частини робітників. Наприкінці XIX ст. у Російській імперії формується соціальне законодавство, яке частково поліпшувало становище робітників.

Отже, розвиток промислового виробництва Подільської губернії у зазначений період характеризувався позитивною динамікою. На початковому етапі спостерігається певний синтез існуючих економічних реалій із новими історичними умовами, в яких опинився регіон. Надалі відбувається його поступова трансформація у напрямку утвердження економічних структур, властивих тогочасним тенденціям промислового розвитку.

Список використаних джерел та літератури

Джерела:

1. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО) – ф. 115, оп. 1, спр.1.
2. ДАХМО, ф. 115, оп. 1, спр. 2.
3. ДАХМО, ф. 227, оп. 1, спр. 339, арк. 5.
4. ДАХМО, ф. 227, оп. 1, спр. 567, арк. 3.
5. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання – 1 (далі ПЗЗ – 1). – Т. XX. – № 14327.
6. ПЗЗ – 1. – Т. XXII. – № 16187
7. ПЗЗ – 1.– Т. XXIII. – № 17323.
8. ПЗЗ – 1. – Т. XXIII. – № 17352 – 17354.
9. ПЗЗ – 1. – Т. XXIV. – № 18163.
10. ПЗЗ – 1. – Т. XXV. – № 18349.
11. ПЗЗ – 1. – Т. XXV. – № 19187.
12. ПЗЗ – 1. – Т. XXVIII. – № 21404.
13. ПЗЗ – 1. – Т. XL. – № 30 513.
14. ПЗЗ – 2. – Т. XXVII. – № 25977.
15. ПЗЗ – 2. – Т. XXVII. – № 26171.
16. ПЗЗ – 2. – Т. L. – № 54640.

Література:

17. Арсеньев К. Город. // Энциклопедический словарь. Издатели Ф.Брокгауз и И.Эфрон. – Т. IX. – С. 326.
18. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кін. XVIII – пер. пол. XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: в-во «Астон», 2007. – 515 с.
19. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.

20. Білецький П. М. Іноземне підприємництво в Подільській губернії (1861-1917 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Білецький Павло Миколайович ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. - Кам'янець-Подільський, 2016. – 20 с.

21. Білецький П. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2014. Т. 24. С. 384-399.

22. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціо- етнічних конфліктах / Д. Бовуа [пер. з французької Зої Борисюк]. – К.: Критика, 1998. – 256 с.

23. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Д. Бовуа [пер. с французского Марии Крисань]. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.

24. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа [пер. з французької Зої Борисюк]. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

25. Богатчук С. С. Підготовка кадрів залізничників в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / С. С. Богатчук // Інтелігенція і влада. – 2002. – Випуск 16. – С. 17-27.

26. Богатчук С. С. Формування технічних кадрів для залізниць України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / С. С. Богатчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Історія. – 2009. – Випуск 15. – С. 42-46.

27. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки) / С. О. Борисевич. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.

28. Брук С. И Этнический состав населения России (1719-1917 гг.) / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1980. – № 4. – С. 18-34.

29. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. X. – Ч. 2. Подольская губерния. – СПб.: Типография департамента генерального штаба, 1849. – 160 с.

30. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / А. Воронин – К.: [б. и.], 1869. – Ч. 1. – 140 с.

31. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – Отделение второе. – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1897. – 3399 с. – С. 1616-1617.

32. Геровська Х. До питання про декласацію шляхти в Подільській губернії. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с. – С. 177.

33. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. / О. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 61-71.

34. Городские поселения в Российской империи. Подольская губерния. – Т. 4. Подольская губерния. – СПб.: Типография К. Вульфа, 1864. – 131 с.

35. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Издание Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. – 414 с., прилож., табл.

36. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (др. пол. ХІХ ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал – 1993. – № 10. – С. 77- 85.

37. Гуменюк А. О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60 – 90-х роках ХІХ ст. / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 5 (7). – С. 189-194.

38. Гуменюк А.О. Польське населення міст Подільської губернії на межі XIX-XX ст.(1897-1904 рр.) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с. – С. 238.
39. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.
40. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954 . – 452 с.
41. Гуржій О. І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.) О. І. Гуржій. – К.: Вид – во АН УРСР, 1962 – 207 с.;
42. Гуржій О. І. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років XIX ст. / О. І. Гуржій. – К.: Наук. Думка, 1968. – 191 с.
43. Дементьев Е. Цехи в России / Е. Дементьев // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз, И. Эфрон. – 13-е изд. – СПб.: Тип. Акцион. т-ва И. А. Эфрона, 1902. – Т.25. – С. 321- 326.
44. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIXст. Текстильне виробництво / Т. І. Дерев'янкін – К.: Вид-во АН УРСР, 1960.– 205 с.
45. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні: питання теорії та історії / Т. І. Дерев'янкін – К.: Наук. думка, 1975. – 279 с.
46. Дитятин И.И. Наши города. // Статьи по истории русского права. – СПб.: Паровая скоропечатная А. Пороховщикова, 1895. – 631 с. – С. 33-48.
47. Дитятин И.И. Русский дореформенный город. // Статьи по истории русского права. – СПб.: Паровая скоропечатная А. Пороховщикова, 1895. – 631 . – С. 1-32.
48. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России / И. И. Дитятин – СПб.: Тип. П. Г. Меркульева, 1875. – Т. 1: Города России в XVIII столетии. – 508 с.

49. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
50. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал – 2007. – № 5. – С. 18-41.
51. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 5-е изд., доп. / Под. ред. А. Е. Иванова, А. Д. Степанского. – М.: РГГУ, 2008. – 710 с.
52. Ерошкин Н. П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Учпедгиз, 1960. – 396 с.
53. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. / авт. кол. Т. А. Балабушкевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. Київ : Ніка- Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
54. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. – Ч. 2. – Т. XXIX. Подольская губерния. – СПб.: Типография Д. Кесневиля, 1863. – 47 с.
55. Єсюнін С. М. Становлення банківсько-кредитної системи у містах Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Історія. 2008. Вип. 13. С. 212–216. 37.
56. Єсюнін С. М. Становлення транспортної мережі Подільської губернії та її вплив на розвиток міст у другій половині XIX- на початку XX ст. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. 2009. Вип. 2. С. 145–154.
57. Єсюнін С. М. Розвиток залізничного транспорту на Поділлі та ПівденноСхідній Волині у другій половині XIX на початку XX ст. Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. Хмельницький. 2014. Вип. 1. С. 96–102.
58. Єсюнін С. Судноплавство в межах Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного

історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський. 2017. Т. 1. С. 222–226.

59. Єсюнін С. М. Соціально-економічний стан міст Подільської губернії на момент впровадження реформ 1860-х років. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. 2007. Випуск 2. С. 8–11.

60. Жукович П. Управление и суд в западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.: Сенатская типография, 1914. – №5. – С. 10.

61. Задорожнюк А.Б. Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 379-390.

62. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 270 с.

63. Задорожнюк А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії та її вплив на ремісниче і промислове виробництво / А. Б. Задорожнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. Ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець- Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 340-351.

64. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в / П. А. Зайончковский. — М.: Мысль, 1978. – 288 с.

65. Западные окраины Российской империи. – М.: Новое лит. обозрение, 2006. – 608 с.

66. Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. / Ю. С. Земський. – Хмельницький: [б. в.], 2011. – 350 с.

67. Ігнат'єва Т.В. Купецтво Правобережної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: соціально-етнічний аспект. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003. – Т. 11. – 388 . – С. 172-179.
68. Історія міст і сіл Української РСР. – в 26 томах. – Хмельницька область – К.: Інститут історії АН УРСР, 1971. – 708 с.
69. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / В. А. Смолій (відп. ред.). Київ : Наукова думка, 2006. Т. 1. 632 с.
70. Кабузан В. М. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX века / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1998. – 270 с.
71. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий) / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1971 – 190 с.
72. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в.(По материалам ревизий) / В. М. Кабузан. – М.: Изд- во АН СССР, 1963 – 230 с.
73. Кабузан В. М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719-1889): Формирование этических и политических границ русского народа / В. М. Кабузан. – СПб.: Рус.-Балт. информ. центр «Блиц», 1996. – 349 с.
74. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловйова. – К.: ТОВ «Міжнар. Фін. Агенція», 1998. – 174 с.
75. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – 344 с.
76. Калініч Т. Д. Початковий етап інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.) / Т. Д. Калініч //

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Випуск 11. – С. 235-247.

77. Каменский А.В. Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской. // Журнал Министерства Внутренних дел. – 1844. – Ч. 8. – С. 470-482.

78. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року В. Рудлицького. / Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XVII. – К., 1927. – С. 96-111.

79. Клименко П. Цехи на Україні / П. Клименко. – К.: ВУАН, 1929. Т.1: Суспільно-правові елементи цехової організації. – 120 с.

80. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 368 с.

81. Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці ХУІІ та в першій половині ХІХ ст. – К., 1929. – 91 с.

82. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1905. – 563 с.

83. Кривошея И. Демагнатаризация латифундий на Правобережной Украине (первая треть XIX в.): Уманские имения Потоцких / И. Кривошея // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. Статей / под. ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 8-29.

84. Кругляк Б. Міста Волині як торговельно-промислові осередки / Б. Кругляк // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 114-116.

85. Кругляк Б. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) / Б. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72-81.

86. Кузема О.Л. Проблема вивчення міст і містечок Правобережної України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття в історіографії ХХ століття. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – 592. – С. 329-345.

87. Кустарні промисли // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2008. – С. 535.
88. Лазанська Т. І. Буржуазія / Т. І. Лазанська. – [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. – К.: Наукова думка, 2003.
89. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). / Т. І. Лазанська; НАН України; Ін-т історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.
90. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії в ХІХ ст. / Т. І. Лазанська // Український історичний журнал . – 1996. – № 2. – С. 65-73.
91. Латышев С. Город. // Энциклопедический словарь. Издатели Ф.Брокгауз и И.Эфрон. – Т. ІХ. – С. 325.
92. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: Підручник / Б. Д. Лановика, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
93. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Лінднер Райнер / За ред. О. М. Доніка. – Донецьк: ВД «Кальміус», 2009. – 504 с.
94. Лугова О. І. Міські промислові осередки на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О. І. Лугова // Український історико- географічний збірник. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 182-197.
95. Макарова О.В. Вихідці із Австро-Угорської монархії на території Подільської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 8(10). – 512. – С. 60-67.
96. Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 49-56.
97. Мельник Л. Промисловий переворот в Росії і на Україні / Л. Мельник. – К.: КДУ імені Тараса Шевченка, 1969. – 68 с.

98. Михайлик А.О. Розвиток ремісничого та кустарного виробництва в Правобережній Україні на початку ХХ ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей (кафедри історії України ЧНУ імені Юрія Федьковича). Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 5. – С. 51-54.

99. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало ХХ в.) Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2-х т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: [б.и.], 1999. – Т.1. – 548 с.; Т.2. – 566 с.

100. Миронов Б. Н. Русский город в 1740 – 1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Л.: Наука, 1990. – 272 с.

101. Москалюк М. М. До проблеми формування складу робітників у обробній промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М. М. Москалюк // Сумська старовина. – 2011 р. – № XXXV – С. 62-75.

102. Москалюк М. М. Становлення і роль підприємців у цукровій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М. М. Москалюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2014 р. – Вип. XXXIX. – С. 31-36. – с.32.

103. Москалюк М. М. Розвиток винокурної промисловості в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М. М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 15 – 20.

104. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ століття / М. М. Москалюк. – Тернопіль: Рада, 2009. – 336 с.

105. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов ХІХ в. – Ленинград: Наука, 1984. – 260 с.

106. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників наприкінці XIX ст. / О. О. Нестеренко – К.: Видво АН УРСР, 1951. – 51 с.

107. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. Нестеренко – К.: Держполітвидав України, 1952. – 180 с.

108. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко. – АН УРСР. Ін-т економіки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959-1962. – Ч. 1-2. – Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. – 1962. – 580 с.

109. Нисселович Л. Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи / Л. Н. Нисселович – СПб.: М-во финансов; Скоропечатня Г. Дюнтца, 1883. – Ч. 1: Законодательство до Александра 1. – XXVI, 150 с.

110. Нисселович Л. Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи / Л. Н. Нисселович – СПб.: Скоропечатня А. Мучника, 1884. – Ч.2: Законодательство императора Александра I. – [2], II, IV, [2], 160 с.

111. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине / А. П. Оглоблин. – К.: Госиздат Украины, 1925 – 270 с.

112. Оглоблин А. П. Очерки истории капиталистической фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблин. – К.: Госиздат. Украины, 1925 – 232 с.

113. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю.С. Земський, В.В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.

114. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – 651 с.

115. Орловский М. Историческое описание уездного города Балты, Подольской губернии. // Подольские епархиальные ведомости, 1864. - № 5. – С. 158.

116. Орловский М. Историческое описание уездного г. Ямполья, Подольской губернии. // Подольские епархиальные ведомости, 1864. - № 17. – С. 587.

117. Островерхов Н. А. Каменец-Подольский. История и экономика города. – Киев, 1882. – 37с.
118. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.102 – 108.
119. Пажитнов К. А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма / К. А. Пажитнов. – М.: Наука, 1952. – 211 с.
120. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого . - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел , 1899-1905.
121. Пиріг О. Історія підприємництва України / О. Пиріг. – К. : КНТЕУ, 2004. – 164 с.
122. Пиріг О. А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О. А. Пиріг. – К.: УКРНДІСВП, 1996. – 199 с.
123. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Випуск 6 (74). – С. 116-134.
124. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
125. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.). Статистические очерки / А. Г. Рашин / Под редакцией академика С. Г. Струминына. – М.: Государственное статистическое издательство, 1956. – 353 с.
126. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
127. Рыбаков Ю. А. Промышленное законодательство России I половины XX века: (источниковед. очерки) / Ю. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1986. – 216 с.
128. Рыбаков Ю. Я. Промышленная статистика России XIX в.: Источниковедческое исследование / Ю. Я. Рыбаков. – М.: [б. и.], 1976. – 214 с.

129. Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – 560 с.
130. Роле И. Гигиенические очерки Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1868.
131. Романюк Н. Й. Приватне землеволодіння в контексті підприємництва в умовах аграрних перетворень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Н. Й. Романюк // Волинські історичні записки: збірник наукових праць – Житомир: Полісся, 2008. – С. 25- 31.
132. Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. I. Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1880. – 210 с.
133. Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. III. Издание Подольского статистического комитета – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1884. – 102с.
134. Семенов-Тянь-Шанский В. Город и деревня в Европейской России / В. Семенов-Тянь-Шанский. – СПб: тип. В. Ф. Киршбаума, 1910 – 212 с.
135. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев: Типография С.В.Кульженко, 1895. – 250 с.
136. Слабченко М. С. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття / М. С. Слабченко – Харків: Держ. вид-во України, 1925. – Т. 1. – 318 с.
137. Соловйова Т., Ткаченко О. Дореволюційна статистика про становище сільського господарства Подільської губернії у другій чверті ХІХ ст. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. 2010. Вип. 24. С. 40–45.
138. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 484 с.
139. Судакова О. М. Святкове і повсякденне дозвілля купецтва та фабрично-заводських робітників / О. М. Судакова, М. Е. Вільчинська-Бутенко – Суми: Вид-во Сум. держ. ун-ту, 2012. – 118 с.
140. Філінюк А. Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до складу Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. //

Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 8(10). – 512 . – С. 230-237.

141. Філінюк А. Г. Проблема інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії на межі XVIII –XIX століть у сучасній історичній літературі. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – 820 с. – С. 269-277.

142. Філінюк А.Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Монографія / А.Г. Філінюк, Т.В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. ун-т, 2006. – 316 С. : іл.

143. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 728 с.

144. Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало XX в. / отв. ред.: Б. В. Ананьич, Д. Дальманн, Ю. А. Петров. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 551 с.

145. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

146. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.

147. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-пром. статистики. – Л.: Наука, 1981 – 276 с.

148. Шыбека З. В. Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў) / З. В. Шыбека. – Мн.: ЭўроФорум, 1997. – 292 с.

149. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
150. Balinskie M, Lipinskie T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Wydanie drugie. – T. I-IV. – Warszawa: Naklad i druk S.Orgelbranda, 1885-1886.
151. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mappami. – T. I-III. – Wilno: Typografia imperatorskiego uniwersytetu, 1820-1823.
152. Przedziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy meisc i czasow. – T. I, II. – Wilno: Naklad i druk T. Glucksberga, 1841.
153. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijow-Warszawa: Grafik, 1915. – 130 s.; Прусевич А. Санитарно-гигиеническое положение гончарства в Подольской губернии. – Кам.- Под., 1915.
154. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1-15, Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914.